

СЕКЦІЯ 6

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВІДЧУЖЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF ALIENATION OF JUVENILE OFFENDERS

У статті розглядається проблема відчуження та окремих психологічних чинників, що можуть впливати на нього, зокрема толерантності до невизначеності. Характеризується поняття девіантної поведінки у підлітків, зокрема її психологічні особливості неповнолітніх правопорушників. Проаналізовано поняття «відчуження», психологічні підходи до розуміння даного феномену, а також розкрито суть та зміст толерантності до невизначеності, її види та проблеми формування.

Вважаємо, що позиція підлітка по відношенню до невизначеності, коли він або приймає невизначеність, або бачить в ній джерело загрози для себе, є регулятором його поведінки у ситуаціях, що викликають відчуження.

Для вирішення цього питання використувалися такі психодіагностичні методики, як опитувальник суб'єктивного відчуження з навчальної праці В.М. Косирєва та методика «Новий опитувальник толерантності до невизначеності» Т.В. Корнілової. В експериментальному дослідженні взяли участь неповнолітні правопорушники, які були поділені на три групи залежно від домінуючої форми відчуження. Цими формами були такі: безсилля, нігілізм, авантюризм.

Досліджено специфіку відчуження неповнолітніх правопорушників з різними формами відчуження, а також особливості толерантності до невизначеності. Досліджено взаємозв'язки відчуження у неповнолітніх правопорушників та толерантності до невизначеності. Зокрема, було виявлено, що досліджувані неповнолітні правопорушники з такими формами відчуження, як безсилля, нігілізм та авантюризм, мають специфічні особливості окремих проявів відчуження та толерантності до невизначеності.

Виявлено, що чим важчою є форма відчуження у досліджуваних неповнолітніх правопорушників, тим більше в них проявляється відчуження в різних сферах життя. Дослідження окремих аспектів толерантності / інтолерантності до невизначеності показало, що чим важчою є форма відчуження, притаманна групі неповнолітніх правопорушників, тим більше в них виражена інтолерантність до невизначеності. Ця пропорція є оберненою, адже за більш легкої форми відчуження неповнолітнім пра-

випорушникам притаманна толерантність до невизначеності.

Ключові слова: відчуження, інтолерантність, толерантність до невизначеності, форми відчуження, неповнолітні правопорушники.

The article considers the problem of alienation and certain psychological factors that may affect it, in particular, tolerance for uncertainty. The concept of deviant behavior in adolescents, in particular the psychological characteristics of juvenile offenders. The concept of alienation, psychological approaches to understanding this phenomenon are analyzed, as well as the essence and content of tolerance to uncertainty, its types and problems of formation are revealed.

We believe that the position of the adolescent in relation to uncertainty when he either accepts uncertainty, or sees it as a source of threat to himself, is a regulator of his behavior in situations that cause alienation.

To solve this question, such psychodiagnostic methods were used as the questionnaire of subjective alienation of V.M. Kosyrev's educational work, and the method "New questionnaire of tolerance to uncertainty" by T.V. Kornilova. The experimental study involved juvenile offenders who were divided into three groups depending on the dominant form of alienation, namely powerlessness, nihilism and adventurism.

The specifics of alienation of juvenile offenders with different forms of alienation, as well as the features of tolerance to uncertainty and the relationship between alienation of juvenile offenders and tolerance to uncertainty were studied. In particular, it was found that the studied juvenile offenders with forms of alienation of powerlessness, nihilism and adventurism have specific features of certain manifestations of alienation and tolerance for uncertainty.

It was found that the more severe the form of alienation in the studied juvenile offenders, the more they show alienation in various spheres of life. The study of certain aspects of tolerance / intolerance to uncertainty showed that the more severe the form of alienation inherent in a group of juvenile offenders, the more they express intolerance to uncertainty, and, conversely, the easier form of alienation inherent in juvenile offenders intolerance to uncertainty.

Key words: alienation, intolerance, tolerance to uncertainty, forms of alienation, juvenile offenders.

УДК 159.923.2: 343.915
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.30.37>

Александров Ю.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри соціології та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

Шиліна А.А.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри соціології та психології
Харківський національний університет
внутрішніх справ

У сучасному світі нестабільності та різких соціальних змін поширюється феномен відчуження в більш глобальному сенсі. Прикладом цього є відчуження людини від культури, відчуження суспільства від природи, відчуження людей від інформаційного світу, посилення

відчужених станів, масове відчуження людей від суспільства. Відчуження виступає сьогодні як універсальна і багатогранна категорія, що охоплює широкий спектр соціальних і психологічних процесів і станів, які характеризують відносини людини з суспільством і світом.

Сучасне суспільство висуває високі вимоги до людей, особливо це стосується молоді та підлітків. Зараз вимоги суспільства полягають в тому, що необхідно швидко пристосовуватися і бути готовим змінюватися відповідно до цих вимог.

Неможливість відповідати цим вимогам травматично впливає на психіку людини і спричинює те, що людина намагається відсторонюватися від цього суспільства. Однак через низку соціальних і особистих причин ухилення від суспільства може бути небажаним або навіть неможливим. Подібна ситуація має негативні для підлітка соціально-психологічні наслідки, такі як поширеність девіантної поведінки, депресія, залежність від алкоголю, наркотичних речовин, азартних ігор. Такі наслідки можуть призводити до проявів делінквентної поведінки. Також в числі цих проявів дезадаптації багатьма дослідниками відзначається наростання відчуження у таких сферах життєдіяльності: у суспільних відносинах, професійній та навчальній діяльності тощо.

Зараз, коли цінність людських відносин, цінність кожної особистості ставиться на перше місце, не можна оминати увагою поняття «терпимість», «емпатія», «взаєморозуміння», «толерантність». В умовах наростання інформаційних потоків, які породжують проблему глобальної невизначеності, формується позиція толерантності або інтолерантності до невизначеності. Людина або приймає невизначеність, або вбачає в ній джерело загрози для себе. У цьому сенсі позиція щодо невизначеності є регулятором поведінки людини у відповідних ситуаціях, зокрема в тих ситуаціях, що викликають відчуження. Фактор новизни і постійних змін в суспільстві передбачає наявність у людини таких психологічних властивостей, які дозволяють легко долати суб'єктивні труднощі, пов'язані з невизначеністю. На нашу думку, толерантність / інтолерантність до невизначеності може виступати чинником, що впливає на відчуження особистості взагалі та на окремі компоненти такого відчуження зокрема.

Мета статті – виявлення окремих проявів відчуження та толерантності до невизначеності неповнолітніх правопорушників з різною формою відчуження.

Відчуження становить універсальну категорію, притаманну людському суспільству на всіх етапах історичного розвитку. Така категорія має специфічні причини і форми свого існування.

Відчуження – це перетворення того, що раніше сприймалося та розглядалося людиною як своє і близьке, на стороннє та психологічно далеке від неї. Відчуження є результатом втрати особистісного сенсу того, що раніше було значимим та цінним [1, с. 309].

Проблемою відчуження особистості цікавилися філософи, економісти, соціологи, психологи, історики, антропологи. Зокрема, цій проблемі присвятили свої праці Ф. Гегель, Л. Фейєрбах, А. Сміт, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Дюргейм, М. Вебер, М. Блок, Л. Февр, М. Мосс, К. Леві-Строс.

В українських реаліях поряд з позитивними змінами у суспільстві в умовах гострої економічної кризи занепадають моральні норми, загострюються процеси деформації сім'ї, збільшується соціальна та психологічна дезадаптація дітей і підлітків, загострюється кримінальна обстановка, зростає кількість правопорушень серед неповнолітніх. У таких умовах проблема чинників та умов психологічного виживання дітей та підлітків набуває особливої значущості. Особливо це стосується питання відчуження та його впливу на толерантність до невизначеності у контексті поведінки неповнолітніх правопорушників.

І.С. Кон вважав, що найбільш задовільним є розуміння відчуження в соціально-економічному аспекті, що передбачає поневолення людини продуктами власної діяльності. І. Фіхте поняття «відчуження» розглядав як неминучий процес становлення «Я» в результаті відділення його від «не-Я». Г. Гегель трактував відчуження як неминучий перехідний щабель на діалектичному шляху Духа до себе.

За М. Сименом, відчуження – це стан індивіда у суспільстві, який характеризується соціальною ізольованістю, іноді самовідстороненням, апатією до соціального буття [2, с. 229].

Так, О.В. Тимченко, підводячи деякі підсумки своїх досліджень, зауважив, що порушення комунікативних здібностей, непорозуміння з оточенням, байдужість і апатія мають такі наслідки, як: зниження особистої активності; мінімізація контактів з оточенням; підвищення конфліктності; втрата почуття солідарності, причетності до того, що відбувається в житті мікросоціуму, наслідком чого є протиставлення себе оточенню [3, с. 165].

Джерелом відчуження, на думку С. Мадді, є невміння індивіда робити вибір на користь реалізації нових можливостей, здатних наділити його життя унікальним сенсом і спрямуванням. Він виділив і описав чотири якісно відмінні форми відчуження – вегетативність, безсилля, нігілізм, авантюризм, які виявляють істотну подібність з проявами *екзистенційного вакууму* (за В. Франклом) [4, с. 10].

Поняття смислового відчуження, на думку Є. Осіна, може стосуватись як окремих сфер життя, так і окремих видів діяльності. Саме цим поняттям можна пояснити феномен професійного вигорання.

Феномен відчуження є однією із ключових тем філософії. Посилення інтересу дослідників до розгляду відчуження відбува-

ється в період докорінних соціокультурних трансформацій, наслідком чого є перегляд та переосмислення традиційних парадигм і понять, які визначають характер життєдіяльності людини в соціумі. Дослідження феномену відчуження є актуальним завданням для розв'язання проблем знеособлення, десоціалізації, маргіналізації, байдужості й втрати сенсу у сучасному світі [5, с. 106].

Стрімкі соціально-економічні перетворення, які відбуваються в сучасній Україні, поряд з позитивними змінами у суспільстві посилюють такі негативні тенденції, як різке зниження затребуваності духовних цінностей, загострення процесів деформації сім'ї, соціальна та психологічна дезадаптація дітей і підлітків. Трансформація суспільного розвитку і радикальні перетворення сучасної дійсності, згорання культурних, спортивних, оздоровчих програм, падіння рівня життя в країні, зниження соціальних гарантій отримання молоддю освіти та професії – усе це призводить до зростання в підлітковому середовищі девіантних форм поведінки, значного збільшення кількості злочинів, скоєних неповнолітніми.

У тих чи інших формах поведінкових розладів виявляється вплив соціальних умов на життя дитини та її психологічні особливості. На поведінці підлітків також позначаються внутрішньоособистісні труднощі перехідного віку.

Як показують численні дослідження, девіантна поведінка підлітка пов'язана з безвідповідальністю, порушенням норм моралі, етики, бажанням досягти цінностей шляхом негативних вчинків тощо. Психологи пояснюють девіантну поведінку підлітка тим, що він не може задовольнити свої соціально-психологічні потреби у визнанні, довірі, самоствердженні.

Найрізноманітніші джерела інтолерантності породжують в суспільстві насильство, жорстокість і відчуження, тому виховання толерантності потрібно розглядати як невідкладне і найважливіше завдання, якщо ми хочемо зберегти країну, суспільство, людину і «людське в людині» [6, с. 4].

Слід зауважити, що в Україні доволі велика увага приділяється розвитку і формуванню толерантності у дошкільників, старшокласників. Це пов'язано з розвитком етнічної ідентичності в межах професійної компетентності, міжкультурної комунікативної компетентності тощо.

У якості випробуваних в нашому дослідженні виступили неповнолітні правопорушники чоловічої статі у кількості 59 осіб. Усі досліджувані були нами розділені за допомогою опитувальника суб'єктивного відчуження з навчальної праці В.М. Косирева на три групи відповідно до форми відчуження, яка є в них домінуючою. У методиці виділяється 4 форми відчуження, але форма «вегетатив-

ність» була домінантною усього в двох неповнолітніх правопорушників, тому в дослідженні взяли участь неповнолітні правопорушники, які були нами розділені за іншими трьома домінантними формами відчуження. Остаточна кількість неповнолітніх правопорушників склала 57 осіб.

Першу групу склали неповнолітні правопорушники у кількості 16 досліджуваних. У них була виявлена така домінантна форма відчуження, як безсилля. Другу групу склали досліджувані, які мали таку домінантну форму, як нігілізм. Таких неповнолітніх правопорушників було 19.

Третю групу склали неповнолітні правопорушники з такою формою відчуження, як авантюризм, у кількості 22 досліджуваних.

Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі психодіагностичні методи дослідження: опитувальник суб'єктивного відчуження з навчальної праці В.М. Косирева, методика «Новий опитувальник толерантності до невизначеності» Т.В. Корнілової.

Кожна з форм відчуження, за якими були поділені неповнолітні правопорушники, характеризується своїми специфічними проявами відчуження. Так, вегетативність, на думку С. Мадді, є найбільш важкою формою екзистенційної недуги, що проявляється в нездатності повірити в істину, важливість і цінність будь-якої реальної або уявної діяльності. Група досліджуваних з цією формою у нас не була виявлена.

Безсилля – це втрата людиною віри в свою здатність впливати на життєві ситуації, однак при цьому зберігається відчуття їх важливості, що дозволяє вважати безсилля менш серйозною формою екзистенційної недуги, ніж вегетативність. Нігілізм – це переконання у відсутності сенсу, а також активність, спрямована на деструктив. Ця форма є менш серйозною формою екзистенційної недуги, ніж вегетативність і безсилля. Авантюризм – це компульсивний пошук життєвості, залучення в небезпечні, екстремальні види діяльності через переживання безглуздості повсякденного життя. Ця форма екзистенційної недуги є найменш серйозною, оскільки вона пов'язана з активністю, пошуком нових відчуттів [7, с. 74].

За результатами дослідження установок у різних сферах життя, в яких проявляється відчуження, за методикою В.М. Косирева у неповнолітніх правопорушників з різною формою відчуження в навчанні можна зробити певні висновки.

Для першої групи неповнолітніх правопорушників з формою відчуження «безсилля» більшою мірою притаманне відчуження у таких сферах життя, як навчання, власна особистість, а також їм більше властиве загальне відчуження.

У другій групі неповнолітніх правопорушників з формою відчуження «нігілізм» не було виявлено домінуючих сфер життя, в яких проявляється відчуження, порівняно з іншими двома групами.

Для третьої групи неповнолітніх правопорушників з формою відчуження «авантюризм» більшою мірою притаманне відчуження у таких сферах життя, як міжособистісні відносини. Їм притаманно постійно шукати нові стосунки, вести компульсивний пошук життєвості. Вони хочуть бути залученими в небезпечні, екстремальні види діяльності.

За результатами дослідження толерантності / інтолерантності до невизначеності у неповнолітніх правопорушників з різною формою відчуження за допомогою методики «Новий опитувальник толерантності до невизначеності» можна зробити такі висновки. Першій групі неповнолітніх правопорушників притаманна інтолерантність до невизначеності, яка проявляється в схильності сприймати незвичні та складні ситуації радше як загрозові.

Другій та третій групам неповнолітніх правопорушників притаманні такі особливості: толерантність до невизначеності, тобто оптимістичне оцінювання своїх успіхів та невдач, а також прагнення до змін, до новизни, оригінальності. Вони мають можливість самостійно вийти за рамки прийнятих обмежень. Водночас можна сказати, що в обох групах є схильність до рефлексивності та швидкого переходу від планів до дій.

Аналіз результатів дослідження взаємозв'язків відчуження у різних сферах життя та толерантності до невизначеності у неповнолітніх правопорушників з формою відчуження «безсилля» виявив, що підвищення відчуження від міжособистісних відносин та загального відчуження призводить до підвищення інтолерантності до невизначеності, яка проявляється в схильності сприймати незвичайні і складні ситуації радше як загрозові. Також було виявлено, що підвищення відчуження від міжособистісних відносин в даній досліджуваній групі призводить до підвищення міжособистісної інтолерантності до невизначеності, яка проявляється в тому, що ці неповнолітні правопорушники не можуть сприймати невизначеність в міжособистісних відносинах, що збільшує їх відчуження.

Аналіз взаємозв'язків відчуження та толерантності до невизначеності у неповнолітніх правопорушників з формою відчуження «нігілізм» виявив, що відчуження від сім'ї призводить до зниження толерантності до невизначеності. У таких правопорушників підвищується міжособистісна інтолерантність до невизначеності у разі відчуження від навчання, суспільства та сім'ї.

Результати дослідження взаємозв'язків відчуження у різних сферах життя та толерантності до невизначеності у неповнолітніх правопорушників з формою відчуження «авантюризм» показали, що у досліджуваних цієї групи знижується толерантність до невизначеності у разі відчуження від сім'ї та підвищується міжособистісна інтолерантність до невизначеності у разі відчуження від навчання та сім'ї.

Агресивне середовище негативно впливає не тільки на фізичне здоров'я, а і на формування особистості підлітка. Навколишнє середовище – це не тільки погана екологічна ситуація, а й інші умови життя сучасного підлітка. Напружений ритм життя і неконтрольований потік інформації згубно впливають на несформовану психіку дітей і змушують активізувати резервні ресурси організму, можливості якого можуть вичерпатися. У таких умовах у підлітків вмикаються захисні механізми. Це призводить до виникнення відхилень, зокрема й девіантної поведінки.

Відчуження – це проблема втрати людської особистісної та соціальної ідентичності, конфлікт між актуальним існуванням і потенційним буттям, втрата контролю над продуктами праці, руйнування соціальних взаємозв'язків, марна трата творчих здібностей, стан безпорадності і безсилля, страх перед життям, самотність. Проблема відчуження людини, попри постійний інтерес до неї філософії, психології, соціології та інших наук про людину, залишається невирішеною. Сьогодні немає вичерпної і однозначної відповіді на питання про те, в чому полягає сутність відчуження в різних сферах життєдіяльності, чи є у відчуження позитивні сторони, які критерії і психологічні механізми відчуження тощо.

Під відчуженням у неповнолітніх ми розуміємо прояв таких життєвих відносин підлітків із світом, при яких продукти їх діяльності (навчальної, трудової, дозвільної), вони самі, а також інші індивіди і соціальні групи (друзі, родичі, однокласники, викладачі), будучи носіями певних норм, установок і цінностей, усвідомлюють як протилежні їм самим (від несхожості до ворожості), що виражається у відповідних переживаннях суб'єкта (почутті відокремленості, самотності, відкинення) і проявляється в поведінці, протилежній близькості, тотожності і гуманності.

Толерантність до невизначеності ми розуміємо як здатність людини приймати конфлікт і напругу, які виникають в ситуації невизначеності або подвійності, протистояти суперечливості інформації, приймати невідоме, не боятися невизначеності.

Проведене дослідження свідчить, що чим важчою є форма відчуження у досліджува-

них неповнолітніх правопорушників, тим більше в них проявляється відчуження в різних сферах життя, а також загальний рівень відчуження. Дослідження окремих аспектів толерантності / інтолерантності до невизначеності у неповнолітніх правопорушників з різною формою відчуження показало, що чим важчою є форма відчуження, тим більше цій групі неповнолітніх правопорушників притаманна інтолерантність до невизначеності. Ця пропорція є оберненою, адже за більш легкої форми відчуження неповнолітнім правопорушникам притаманна толерантність до невизначеності. Кореляційний аналіз виявив, що в першій групі досліджуваних з формою відчуження «безсилля» відчуження у сфері міжособистісних відносин призводить до інтолерантності. У неповнолітніх правопорушників з формами відчуження «нігілізм» та «авантюризм» спостерігається збільшення толерантності до невизначеності.

Перспективним вважаємо виявлення інших психологічних чинників, що можуть впливати на відчуження підлітків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Большая психологическая энциклопедия / А.Б. Альмуханова, Е.С. Гладкова, Е.В. Есина, Е.Г. Имашева, О.В. Клименко и др. Москва : Эксмо, 2007. 544 с.
2. Социологический энциклопедический словарь / под ред. акад. РАН Г.В. Осипова. Москва : ИНФРА-НОРМА, 1998. 488 с.
3. Тимченко О.В. Проблема самоідентифікації в контексті життєвого шляху людини. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2007. Вип.2. С. 161–169.
4. Осин Е.Н. Смыслоутрата как переживание отчуждения: структура и диагностика : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Москва, 2007. 25 с.
5. Степанов А.О. Поліваріантність відчуження як феномену кризової культури. *Молодий вчений*. 2016. № 10 (37). С. 106–109.
6. Стець В. Філософські основи толерантно орієнтованої системи освіти. *Проблеми гуманітарних наук*. 2013. Випуск 31. Філософія. С. 1–13.
7. Осин Е.Н., Леонтьев Д.А. Смыслоутрата и отчуждение. *Культурно-историческая психология*. 2007. Том 3. № 4. С. 68–77.